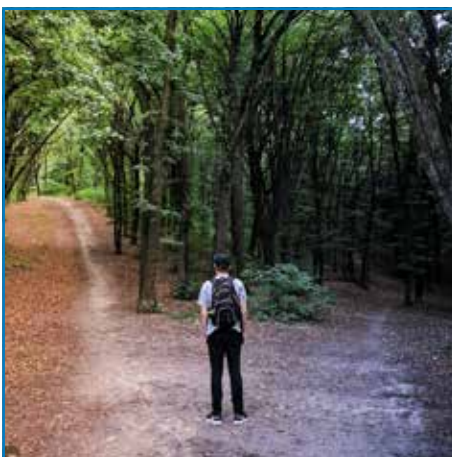

מבוא לדיוני דילמה

צילום: Vladislav Babienko

ספר לימוד זה נושא את השם "להיות אדם" - נכתב על פי מוקד התוכן מעגלי חיים וחברה: ערכי חיים על פרשת דרכים, והוא דן בערכים מוסריים, אישיים וחברתיים, ובדילמות הקשורות בערכים אלה. במהלך הלימוד נעמיק את הבנתנו בנוגע לערכים מרכזים וחשובים בחינוך, בכל פרק נציג דילמה מוסרית הקשורה בערך שהפרק מתמקד בו, ונעסוק בנושא בעזרת מקורות שונים מן התרבות היהודית ומן התרבות הכללית. במבוא זה נכיר ונדגים את המושגים "דילמה" ו"ערכים", המהווים מפתח לכל המשך לימודנו בספר זה.

בהיותנו בני-אדם המודעים למעשינו, אנו מתחבטים כיצד ראוי או רצוי להתנהג במצבים שונים שאנו נתקלים בהם במהלך חיינו. אנחנו נמצאים בדילמה. לעיתים החלטתנו מהירה ומיידית, אך לעיתים הדילמה כרוכה בהתלבטות ממושכת. בכל מקרה, ההכרעה המעשית שלנו מבטאת את מה שלהערכתנו הוא הנכון ביותר במצב נתון. מכלול ההחלטות וההכרעות שלנו משקף במידה רבה את עולם הערכים שלנו.

- האם תוכלו לחשוב על דבר-מה שהתלבטתם בקשר אליו היום? השבוע?
- האם יש התלבטויות שכיחות אחרות בחייכם או בחיי אנשים שאתם מכירים, או התלבטויות ששמעתם עליהן?

ההתלבטויות שלנו רבות ומגוונות. רובן - יום-יומיות ושכיחות, מיעוטן - חד-פעמיות ואפילו הרות-גורל. ההבחנה בין התלבטות יום-יומית רגילה לבין התלבטות בשאלות חשובות וגורליות אינה קשורה בהכרח במשך ההתלבטות.

ההתלבטויות המלוות אותנו במהלך חיינו הן במישורים שונים:

- מה ללבוש - את השמלה האדומה או הוורודה? איזו מהן מתאימה לי יותר היום?
- האם ללכת לסרט או להישאר בבית ללמוד למבחן?
- האם ללכת לים עם חברה שקבעתי איתה זמן רב מראש, או להצטרף לחבורה המרכזית של הכיתה שהזמינה אותי לבלות יחד בקניון?
- האם להגיד לחבר את דעתי הפְּנָה שהצויר שצייר מכוער בעיניי או להגיד לו שהצויר יפה כדי שלא לפגוע בו?
- מהי התשובה הנכונה לשאלה במבחן בין שתי תשובות שנשמעות סבירות?
- האם לנסוע ברכבת או באוטובוס?
- האם לשקר למורה או לומר אמת שעשויה לפגוע בי?
- האם לספר לאימא של חברה שלי מכיתה ט שהיא יוצאת עם חייל?
- האם עדיף לקחת תרופה כשיש כאב ראש או להימנע מכך ולתת לכאב לעבור מעצמו?
- האם המרק שהגישו בארוחה טעים?

בבסיס כל התלבטות כזו עומדת בעיה או שאלה שאנו שואלים את עצמנו.

היכולת שלנו לשאול שאלות בצורה טובה ומדויקת, ולהתמודד איתן באופן עצמאי ורציני היא ביטוי לחשיבה בכלל, ומאפיין מרכזי של חשיבה פילוסופית: הפילוסופיה חותרת להבנת המציאות דרך ניתוחה הרציונלי. כמו כן, היא מנסה להגדיר מושגים מופשטים כמו נפש, תודעה אנושית, טבע וערכים מוסריים (כגון אמת, צדק, אהבה).

**ננסה למיין מקצת מן ההתלבטויות שמנינו
על פי טיב השאלות השונות שעומדות בבסיסן:**

א. האם משהו יפה/לא יפה, טעים/לא טעים, נעים/לא נעים ?

דוגמה (מתוך הרשימה שלעיל): _____

שאלה מסוג זה נקראת: **שאלה אסתטית.**

ב. מה כדאי/לא כדאי; יעיל/לא יעיל; עדיף/לא עדיף?

דוגמה: _____

שאלה מסוג זה נקראת: **שאלה מעשית (פרגמטית).**

ג. האם נכון/לא נכון; אמת/שקר?

דוגמה: _____

שאלה מסוג זה נקראת: **שאלה עובדתית.**

ד. **מה ראוי/לא ראוי** לעשות מבחינה מוסרית וערכית?

דוגמה: _____

שאלה מסוג זה נקראת: **דילמה מוסרית (אתית).**

1. מיינו את יתר הדוגמאות מן העמוד הקודם על פי סוגי השאלות.

2. תנו דוגמאות משלכם לכל סוג של שאלה.

מהי דילמה מוסרית (אתית)?

דילמה מוסרית היא בעיה הכרוכה בהתנגשות בין ערכים (או בין ערך וצורך), ומחייבת אותנו לקבל הכרעה מעשית.

שאלות

1. לאור ההסבר לעיל, נסו להגדיר מהו 'ערך'.
2. האם היה לכם קל או קשה להגדיר מילה זו? הסבירו מדוע.
3. חפשו באינטרנט הגדרות שונות של המילה 'ערך'.
4. איזו מבין ההגדרות שמצאתם מתאימה להגדרה שלכם?
5. האם לדעתכם יש קשר בין 'ערך' מוסרי לבין 'ערך' במובן החומרי?
6. כתבו במחברותיכם חמישה ערכים שיש להם חשיבות בעיניכם.
7. דרגו את הערכים על פי סדר החשיבות שלהם.
8. דונו בכיתה בערכים שכתבתם, והתמקדו בשאלות האלה:
 - א. אילו ערכים דירגתם במקום גבוה, ואילו ערכים דירגתם במקום נמוך יותר?
 - ב. האם הערכים של מרבית התלמידים דומים או שונים?
 - ג. ממה נובע הדמיון? ממה נובעים ההבדלים?
 - ד. האם חשוב שתהיה הסכמה באשר לערכים החשובים, או שזה עניין של דעה אישית?
 - ה. האם יש ערך שחשוב רק לתלמיד/ה אחד/ת בכיתה ולאחרים אינו חשוב כלל?
 - ו. האם יש ערך שכולם הזכירו ברשימותיהם? מדוע דווקא ערך זה?
 - ז. האם לפעמים ערכים עשויים להתנגש? הדגימו.

האם זו דילמה מוסרית? כיצד להכריע? משפט שלמה, ציור של Raffaello Sanzio, איטליה, 1519

קשה להגדיר הגדרה מדויקת את המושגים ערך וצורך, ולמעשה אין עליהם הסכמה כללית. ננסה להסבירם.

ערך הוא רעיון או עיקרון שאנו מייחסים לו חשיבות רבה בחיים, ומוכנים להקריב למען מימושו מעצמנו וממשאבינו. ערכים רבים מבטאים מופת (אידיאל) חברתי או רוחני שבני החברה שואפים לממשו הלכה למעשה.

הערך יכול להיות קשור לתחום של יחסי אנוש (כגון: חברות או משפחה), לאמונה או לתפיסת עולם (כגון: שאיפה ליושר, צדק, שלום). לעומת זאת, **צורך** הוא דבר מה שאנו נזקקים לו לצורך הישרדותנו או למען איכות חיינו, כגון: כסף, מזון, מעמד, נוחות וכד'. (על היחס וההבדל בין צורך ובין ערך ראו את הדיון להלן).

דילמה מוסרית מתאפיינת בקושי המתעורר אצל אדם כאשר אף אחת מן הפעולות האפשריות העומדות בפניו איננה מושלמת. כל אחת מהבררות גובה מחיר על חשבון האחרת, שכן מאחורי כל אחת מהן עומד ערך חשוב כשלעצמו. אדם המצוי בדילמה חייב להכריע בין כיווני פעולה המייצגים ערכים שונים, ולתת עדיפות לערך אחד על פני משנהו, גם כאשר כל פעולה מייצגת ערך חיובי כשלעצמו.

מתוך התנהגותנו והכרעותינו מתגלים הערכים המתווים את דרכנו בחיים.

בני אדם מגבשים במהלך חייהם מערכת מדורגת של ערכים, שאפשר לכנותו גם: **סולם ערכים**. בראש המדרג - הערכים החשובים ביותר בעיניהם, ובתחתיתו - הערכים הפחות חשובים בעיניהם. גם קבוצות וחברות אנושיות מגבשות קוד של ערכים החשובים בעיניהן, והן מחוקקות חוקים ומחנכות את חבריהן בהלימה עם ערכים אלו.

פעמים רבות איננו מודעים לכך שהתנהגותנו היא תוצאה של הכרעה בין ערכים, ובכל זאת, ההכרעות המעשיות שלנו בדילמות מוסריות משקפות הלכה למעשה את סולם הערכים שלנו. יתירה מזו, היכולת שלנו לזהות דילמות מוסריות בחיינו ולהתמודד איתן בצורה מודעת, ביקורתית ומושכלת מבטאת את יכולת **החשיבה המוסרית** שלנו, חשיבה אשר מתפתחת בנו לאורך חיינו.

חוקר חשוב שעסק רבות בנושא זה הוא הפסיכולוג האמריקאי **לורנס קולברג** (1927-1987), והדברים שלמדנו כאן מתבססים גם על משנתו. עם זאת, הכרעות מוסריות אינן רק תוצאה של חשיבה, אלא מבטאות במידה רבה גם את עולם הרגשות, היצרים והדמיון שלנו, ולמעשה את כל מכלול אישיותנו.

ההבדל בין ערך וצורך (או אינטרס)

בהגדרה למושג דילמה שהצענו לעיל ציינו שלעיתים ערך עשוי להתנגש בצורך (או אינטרס = מניע). אפשר להסביר את ההבדל ביניהם כך: הערך מתייחס מעיקרו למטרת הקיום ומשמעותו (לשם מה לחיות?), ואילו הצורך - לעצם הקיום (כיצד לחיות ובאלו אמצעים?)

עם זאת, ההבחנה בין ערך וצורך אינה חד-משמעית. יש דברים המבטאים צורך וערך גם יחד, ולעיתים עשוי להתעורר ויכוח אם דבר-מה הוא בבחינת ערך או צורך.

פרופסור ישעיהו ליבוביץ' (1903-1994), מדען והוגה דעות ישראלי, בחיבורו "שיחות על מדע וערכים", טוען כי:

ליבוביץ' בצעירותו כמורה עם תלמידיו בתיכון בית הכרם בירושלים, בסביבות 1947 (צילום: חנה לויור, פיקיוויקי)

ערכים, בניגוד לסיפוק צרכים, נמדדים במה שהאדם מוכן לתת למענם, ולא במה שהם נותנים לאדם.

נסו להסביר את טענתו של ליבוביץ'.

מדברי ליבוביץ' עולה הבחנה בין 'ערכים אמיתיים' לבין ערכים שהם כביכול ערכים מדומים בלבד, שכן הם מבטאים למעשה אינטרסים, כלומר לדברים המשרתים את האדם, ולא לדברים שהוא מוכן לשלם למענם. במובן מסוים, ערך אמיתי הוא כזה שאדם מוכן לשלם עבורו באינטרסים.

לפניכם תיאור של התלבטות, שיש לה שתי סיומות אפשריות שונות:

גלית מצטיינת באנגלית. רותם ביקש מגלית שתלמד אתה לקראת המבחן באנגלית כי הוא מתקשה במקצוע זה. גלית לחוצה מאוד בזמן, ויודעת שכדי ללמוד עם רותם תצטרך לוותר על פעילות שתכננה לאותו היום.

פעילות

סיומת ב':

גלית סיפרה למורה לאנגלית על התלבטותה. המורה הבטיחה לה שאם תלמד עם רותם תקבל נקודות בונוס בציון. בעקבות שיחה זו, גלית אמרה לרותם שתלמד אתה למבחן.

סיומת א':

גלית החליטה להקדיש זמן ללמוד עם רותם, כי הבינה שהוא באמת זקוק לעזרתה.

הסבירו, באיזה מקרה פעלה גלית מתוך "אינטרס" ובאיזה מקרה פעלה מתוך "ערך אמיתי"? מהו ערך זה? חוו דעתכם.

כאמור, קשה מאוד (ויש שיאמרו בלתי אפשרי) להבחין בין ערכים ואינטרסים, כי זה עניין אישי התלוי בהשקפת עולם, בהקשר תרבותי וכד'. רעיון שבעיני אדם אחד הוא 'ערך' עשוי להיות בעיני האחר 'צורך' או 'אינטרס' בלבד, ולהפך (חשבו על דוגמאות כאלה). למשל: האם "מימוש עצמי" הוא ערך או צורך של האדם? למרות זאת, בדרך כלל אנו חשים היטב בהבדל בין התנהגות הנובעת מעמדה ערכית, עקרונית, לבין פעילות הנובעת מאינטרסים אישיים צרים. למען **ערך** נדרש האדם לעתים לוותר וויתור כלשהו: על רווח, מעמד, משאבים (כמו זמן או השקעה כספית), לפעמים אפילו על שלמות הגוף או על החיים עצמם, ואילו **אינטרס** הוא דבר-מה **המשרת** את האדם ונועד לסיפוק צרכיו.

אמירת אמת, גם במחיר פגיעה בהכנסתו של אדם או במעמדו (כמו במקרה של חושפי שחיתויות), היא דוגמא לויתור על אינטרס למען ערך. ערכים באים לידי ביטוי אמיתי (ולא הצהרתי בלבד) בשעת מבחן מעין זה. יחד עם זאת, חשוב לשים לב שאינטרס אינו רק ביטוי של צרכים אישיים צרים, יש שהוא מבטא צורך חשוב של האדם או של החברה, ואפשר לראותו כשקול במעמדו לערך.

האם יש תשובה נכונה אחת לדילמות מוסריות?

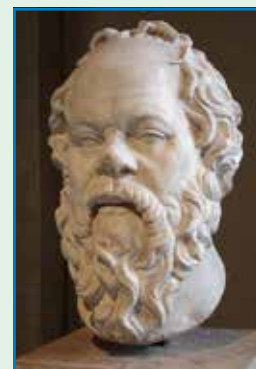
לעיתים יש הסכמה רחבה באשר להכרעה המתבקשת בדילמה מוסרית מסוימת, זאת מתוקף נורמות מוסריות והשקפות עולם משותפות, אך יש מקרים שבהם העמדות האישיות אינן אחידות. התשובות לשאלות בנושאים ערכיים אינן אובייקטיביות, כלומר זהות או דומות, בכל מקום ובכל זמן. לפיכך, התשובות אינן מוחלטות וחד-משמעיות. בשאלות ערכיות אין אמת או שקר, נכון או לא נכון. השאלה מדוע התנהגות מסוימת ראויה או אינה ראויה דורשת הנמקה.

כאמור, יש דילמות מוסריות שהכרעותיהן ברורות כי הן נגזרות מהשקפת העולם ומהמערכת הנורמטיבית השליטת בחברה. אך גם אם ההכרעה ברורה, אין זאת אומרת שלא קדמה לה התלבטות ערכית האופיינית לדילמה מוסרית. לעומת זאת, יש דילמות מוסריות שנויות במחלוקת באשר לדרך שיש להכריע בהן, כי אנשים שונים מדגישים ערכים מסוימים על פי השקפת עולמם הפרטית. זאת ועוד, סולם הערכים הן הפרטי הן החברתי (במיוחד בעולם המודרני) הוא דינאמי וחלק מן הערכים משתנים על פי הלך הרוח של התקופה, כפי שגם דעותינו והעדפותינו בנושאים שונים משתנות מעת לעת. לכן קשה מאוד להכריע הכרעה אובייקטיבית תקפה לעד בדילמה מוסרית.

העשרה:

סוקרטס, פילוסוף יווני מן המאה ה-5 לפנה"ס, נחשב לאבי הפילוסופיה המערבית. אחת מתרומתיו העיקריות הייתה הדגש שנתן על מושג **השאלה**. סוקרטס נהג להסתובב ברחובות אתונה ולהפנות שאלות לתושבים, על דברים שלכאורה התמחו בהם, בעיקר בתחום המוסר ותכונות האופי הרצויות (אתיקה). למשל, את מי שזכה בעיטור על גבורתו שאל: מהי גבורה? לעיתים קרובות הוביל סוקרטס את בני שיחו למבוי סתום ולהכרה באי האפשרות לתת תשובה סופית לשאלה. מבחינה זו ניתן לראות את עיקר המחשבה הפילוסופית ביכולת להציב שאלות חשובות ולהתמודד איתן.

חברותא: ניתוח דילמות

לפניכם ארבע דילמות מוסריות ושאלות לדיון. מומלץ לקיים עליהן דיון בחברותא, ובסיום לשתף במליאה. בעת הדיון היעזרו גם בתרשים שלהלן (שלבים בניהול דיון דילמה), שילווה אותנו גם בהמשך לימודנו בספר זה.

1

דינה ראתה בהפסקה את עמוס, ידיד שלה, מכה תלמיד אחר, חלש ממנו, ופוצע אותו. המורה התורנית שאלה את דינה אם היא יודעת מיהו התלמיד המכה.

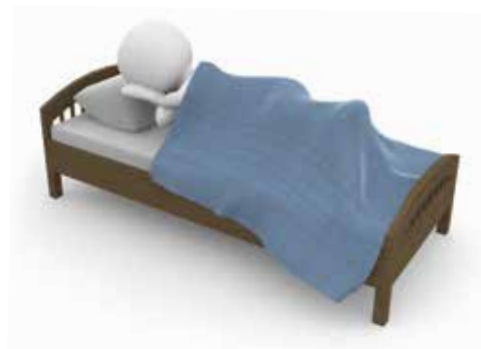

דינה הייתה נבוכה מאוד. מצד אחד עמוס ידיד שלה, והיא לא רוצה לפגוע בו. מצד אחר, עמוס התנהג שלא כשורה, וחשוב לה להיות ישרה ולא לשקר למורה.

- א. האם ההתלבטות של דינה היא דילמה מוסרית? מדוע?
- ב. נסו לזהות את **הערכים** המתנגשים בדילמה זו.
- ג. מה לדעתכם על דינה לעשות? מדוע?
- ד. עד כמה עליה להתחשב בשיקולי התועלת והנזק שלה?
- ה. איך ההכרעה של דינה קובעת הלכה למעשה את סולם הערכים האישי שלה?

2

חיים בילה עד מאוחר בלילה. הוא התקשה להתעורר בבוקר ואיחר לשיעור הראשון בבית הספר. המורה ביקשה ממנו הסבר. חיים יכול להודות על האמת ולומר שהלך לישון מאוחר בגלל הבילוי - אבל אז המורה לא תכניסו לשיעור, והוא ייענש. לעומת זאת, הוא יכול להגיד שההסעה לא עצרה הבוקר בתחנה שלו, ואז ככל הנראה לא ייענש.

- א. האם, לדעתכם, מדובר בדילמה מוסרית? מדוע?
- ב. מהם הערכים והאינטרסים המתנגשים במקרה זה?
- ג. האם יש 'קווים אדומים' בדילמות מסוג זה?
- ד. כיצד לדעתכם צריך חיים לנהוג? מדוע?

כולם שונאים
את נועה!!!

3

רוצי, הילד הכי מקובל בכיתה, פתח קבוצת ווטסאפ בשם "כולם שונאים את נועה". נועה אינה יודעת כלל על קיומה של הקבוצה. שירה הוכנסה לקבוצה. היא מכירה את נועה, למרות שאינן חברות.

- א. מהן אפשרויות הפעולה של שירה?
- ב. מהם הערכים והאינטרסים המתנגשים במקרה זה?
- ג. מה יכול לקרות אם שירה תבחר שלא לעשות דבר? האם זו הכרעה בדילמה מוסרית? הסבירו.
- ד. מה, לדעתכם, צריכה שירה לעשות?

4

להנהלת בית הספר נודע שתלמיד גנב טופס מבחן והעביר אותו לתלמידי כיתתו. התלמידים ידעו את התשובות לשאלות לפני יום המבחן. החשד נפל על יוסי - תלמיד עם בעיות התנהגות קודמות. ההנהלה החליטה להשעות את יוסי לחודש, ואולי אף להעביר אותו לבית ספר אחר.

אורן ידע שדור - תלמיד מקובל מאוד בכיתה, שהוא גם חברו הטוב - הוא שגנב את טופס

הבחינה כדי להפגין מנהיגות. אורן היה במצוקה והתלבט כיצד עליו לנהוג.

- א. מהן אפשרויות הפעולה של אורן?
- ב. האם הוא חייב להכריע?
- ג. מהם הערכים המתנגשים זה בזה בדילמה זו?
- ד. מה ה'מחיר' הכרוך בכל החלטה שאורן יקבל?

שאלות
?

• דרגו את האירועים השונים לפי חומרתם או לפי הקושי להכריע בהם.

• האם ישנם לדעתכם 'קווים אדומים' ביחס להתנהגות במצבים אלו?

שלבים בדיון בדילמה

